

**ФРН У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ:
ДИНАМІКА ЗМІНИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI ст.)**

© Хімяк О., 2013

Досліджено зміни зовнішньополітичної доктрини Німеччини внаслідок поразки у Другій світовій війні. Особливу увагу приділено процесу побудови нових зовнішньополітичних цінностей та тенденцій німецького курсу щодо вирішення власних, європейських та глобальних проблем.

Ключові слова: зовнішня політика, політична культура, дипломатія, економічна політика, співпраця, геополітика.

**GERMANY IN THE INTERNATIONAL SYSTEM:
DYNAMICS OF CHANGES IN FOREIGN POLICY
(SECOND HALF OF XX – BEGINNING XXI)**

© Khimyak O., 2013

The article focuses on the change of Germany's foreign policy as the result of its defeat in the World War II and change of forces in world policy. Also special attention is given to the process of formation of new values and trends of German policy, aimed at addressing their own issues, as well as European and global issues.

Key words: foreign policy, political culture, diplomacy, economic policy cooperation, and geopolitics.

Актуальність вивчення зовнішньої політики ФРН зумовлена важливою роллю, яку відіграє ФРН у світі, та необхідністю наукового обґрунтування розбудови українсько-німецьких відносин, через те, що ФРН є важливим партнером України у процесі її входження до європейських інституцій.

Мета роботи – проаналізувати досвід творення концепції зовнішньої політики ФРН.

Вивченням проблем зовнішньої політики ФРН займалися такі зарубіжні та вітчизняні науковці, як Р. Кривонос [1], який досліджує методи реалізації зовнішньої політики ФРН після об'єднання; В. Степанов [3], який аналізує роль Бундестагу та Бундесрату у розподілі зовнішньополітичних повноважень органів влади ФРН; Дж. Фрідмен [4] пояснює геополітичну зумовленість зовнішньої політики Німеччини; А. Шеховцов [5] вивчає вплив політичних культур на підтримку різних рухів в країні, зокрема, і право радикальних. Однак недослідженим залишається аналіз комплексної взаємодії чинників, що впливали на зовнішню політику ФРН, з метою перейняття досвіду та конкретних рекомендацій щодо українсько-німецького співробітництва.

Центральним поняттям у геополітичних концепціях США, Великобританії, Франції після конфронтації з СРСР став «простір без кордону». Ганс Флейч у праці «Геополітичний спадок переможців» стверджував, що знищення Німецької імперії внаслідок перемоги в Другій світовій війні спричинило виникнення вакууму у Європі. Західні держави мають вступити у володіння спадком Німеччини і Японії і захистити його від СРСР. Для німців «холодна війна» була, напевне, найнебезпечнішою із усіх попередніх воєн, проте одним із наслідків «холодної війни» було утворення Європейської Спільноти, що з неї врешті-решт виникли Європейський Союз і німецька економічна спілка й інтеграція з Францією, яка разом з військовою інтеграцією у межах НАТО забезпечила економічне зростання й кінець будь-якої воєнної загрози Німеччині з Заходу. [4].

Згідно з Єлисейським договором 1963 р., відбулося французько-німецьке примирення. У 1969–1970 рр. у рамках Гельсінського процесу були підписані договори з СРСР, Польщею, Чехословаччиною та іншими країнами соціалістичного табору. Зовнішня політика була сконцентрована на примиренні з НДР, на початку 1970-х були підписані ключові договори, які забезпечували Західний Берлін. У 1973 р. ФРН та НДР разом здобули повноправне членство в ООН. Ці події були передумовою об'єднання Німеччини та відновлення її впливу на світову політику.

Політична свідомість, культура, цінності німецького народу теж почали змінюватися. До початку Другої світової війни політична культура Німеччини була вкрай сприятливою для розвитку ультра націоналістичних рухів. Проте, як відзначають Г. Алмонд і Дж.Б. Пауелл, «...політичні культури часто піддаються радикальній трансформації в результаті воєн і революцій». З початком «холодної» війни пропагувалося протиставлення європейської свободи і тоталітарного більшовицького колективізму. На місце зла замість Гітлера ставився Сталін. Це справляло заспокійливий вплив на німців, оскільки їм здавалося, що принаймні стосовно цього зла вони завжди займали правильну позицію. У такий спосіб у 1980-х рр. ліві політичні сили ФРН мали підґрунтя для розроблення морально-етичної концепції, відповідно до якої пам'ять про злочини німецького нацизму повинна стати вічним боргом усіх німців. Розробка цієї концепції стала початком виникнення у ФРН «політичної культури розкаяння», яка до середини 1990-х рр. стала єдиною політичною традицією для лівих і помірно-консервативних сил об'єднаної Німеччини. Існування «культури розкаяння» – це серйозна перешкода для функціонування сучасних ультраправих партій, проте такий тип культури характерний тільки для ФРН. Для виходу з цієї кризи пропонувалися два варіанти. Перший – повернення до німецької класичної культури, особливо літератури та музики. Проте повернення до класики передбачало і повернення до протестантського просвітництва, тому альтернативою цьому було повернення до християнства. Концепт християнської Європи був одним з найпопулярніших у першому повоєнному десятилітті. З початком «холодної» війни пропагувалося протиставлення європейської свободи і тоталітарного більшовицького колективізму. Відтак почали популяризуватися християнські цінності, набирали ваги у політиці християнські партії, рухи та об'єднання.

У грудні 1989 р. було піднято питання про об'єднання двох Німеччин. Почались пошуки формули об'єднання. Спочатку керівництво НДР вважало, що цей процес буде тривалим. Але вибори 1990 р. дали перемогу ХДС, яка виступала за негайне об'єднання Німеччини на основі закріпленої у Конституції ФРН схеми входження земель на сході у федерацію. Уряд, сформований лідером ХДС Лотаром де Мез'єром, приступив до реалізації цього процесу. 1 червня 1990 р. у НДР були введені західнонімецькі гроші (дойчмарки). 31 серпня проведені вибори і відновлені шість земель на території НДР. 12 вересня СРСР, США, Англія, Франція підписали договір про остаточне врегулювання німецького питання. 3 жовтня 1990 р. відбулось об'єднання Німеччини, столицею якої став Берлін. На позачергових виборах в уже об'єднаній Німеччині перемогла коаліція ХДС/ХСС з ВДП.

Об'єднання Німеччини породило низку проблем: інтеграції східних земель в ФРН; структурної перебудови економіки НДР; соціальну напруженість; ворожнечу до іноземних робітників (5 млн. осіб); вироблення нової зовнішньої політики ФРН. Після об'єднання ФРН стала повноправним членом світового співтовариства. Поставлено питання про надання ФРН місця у Раді Безпеки ООН. У Європі ФРН стала найнаселенішою країною (80 млн. осіб) з могутнім економічним потенціалом.

Ставлення до процесу німецького об'єднання у світі було неоднозначним. Противники об'єднання вважали, що ця подія порушує рівновагу сил і стабільність у Європі. Ця частина дослідників пропагувала тезу про патологічну схильність німців до екстремістських ідей і поглядів, а здобута єдність зможе пробудити в народі почуття впевненості у собі і навіть народження «четвертого рейху» [1, с. 79]. Проте були й інші думки. Р. Дарендорф, заперечуючи ці концепції, писав, що в них проглядається прихований потяг до того, аби світ тримав Німеччину під контролем [10]. У широких колах істориків та політологів перемогла думка, що в майбутньому енергія німецького потенціалу буде використана для мирної економічної та політичної експансії у Європі та світі. Знавець німецької зовнішньої політики і дипломатії, автор багатьох книг на цю тематику професор А. Ахтамзян, так охарактеризував сучасну німецьку дипломатію: це одна з найсильніших

дипломатій світу. За її плечима величезні досягнення. Стратегічна мета німецької зовнішньої політики – німецька єдність – була досягнута у результаті її активної діяльності. Упродовж майже 30 років дипломатичне відомство очолюють лідери ліберальної Вільної демократичної партії (В. Шеєль у 1969–1974 рр., Г.-Д. Геншер у 1974–1992 рр., К. Кінкель з 1992 р.). Доволі чітко висловився з цього приводу колишній німецький канцлер Г. Коль: «Об'єднання та західно-європейська інтеграція, німецька політика і європейська політика – це дві сторони однієї і тієї самої медалі. Вони служать одна одній». У 1989 р. федеральний канцлер виступив у Бундестазі з програмою розвитку німецько-німецьких відносин, що отримала назву «Десять пунктів Г. Коля». Основою її було перейти до федеративного устрою єдиної об'єднаної Німеччини. За цих умов німецька дипломатія використала низку стратегічних концепцій і тактичних методів, вироблених нею протягом усього післявоєнного періоду. Якщо у 1871 р. Бісмарк об'єднав Німеччину «залізом і кров'ю», то уряд Г. Коля у 1990 р. досяг єдності активною зовнішньою політикою, яка полягала у поглибленні атлантичної та європейської інтеграції, наданні дозованої фінансової допомоги Радянському Союзу і країнам Центрально-Східної Європи. До початку 90-х років ХХ ст. дипломатичне відомство нараховувало близько восьми тисяч співробітників. Формально німецькі дипломати не входять до жодної партії. Довгий час при зарахуванні на дипломатичну службу перевага надавалася юристам, в останні роки – економістам. До найважливіших методів німецької дипломатії зараховують так звану дипломатію чекової книжки, тобто надання чітко дозованої фінансової допомоги окремим країнам з метою отримання підтримки з їхнього боку.

Німеччина знову зайняла географічний і геополітичний центр Європейського континенту. Країна має дев'ять сусідів. Успіх німецької економіки ґрунтується на її експортних можливостях. У 1998 р. Західна Німеччина посіла перше місце у світовій торгівлі. Це досягнення у вже об'єднаній Німеччині вдалося повторити 1990 р. і утримувати ще два роки. Канцлером об'єднаної Німеччини залишився Г. Коль. У своїй внутрішній політиці він продовжив попередній курс «консервативної революції». Головною проблемою для об'єднаної Німеччини стала інтеграція східнонімецьких земель: структурна перебудова і модернізація економіки, відновлення земельного устрою, формування нових владних і партійних структур, а особливо, зміна системи мислення, звичок, ставлення до праці тощо. У 1990–1993 рр. у східнонімецьких землях спостерігався спад виробництва і падіння життєвого рівня населення, але вже у 1994 р. завдяки значним капіталовкладенням цю негативну тенденцію вдалось переламати.

Після об'єднання Німеччина проводила активну зовнішню політику. Так, вона разом з Францією стала одним з основних рушіїв інтеграційних процесів у Європі, головним торговельним і політичним партнером для більшості країн Східної Європи. Активно підтримувала відносини з Росією, Україною та країнами Балтії. З 1989 по 1994 рр. Німеччина надала гуманітарну допомогу країнам СНД на суму 3,5 млрд. американських доларів. Отже, ФРН надала 57 % від усієї допомоги, яку отримали країни СНД від розвинених країн світу. На зміну традиційним двостороннім політичним контактам у російсько-німецьких відносинах приходить функціональний діалог, у якому ФРН виступає не як самостійний партнер, а як представник західних військових, політичних і економічних інституцій [2, с. 313]. Німеччина сплачує 28,5 % бюджету ЄС, 22,8 % бюджету НАТО і 8,93 % бюджету ООН. Крім того, вона є одним з найбільших акціонерів Всесвітнього банку і Європейського банку реконструкції і розвитку [8, с. 101]. Важливу позицію посідає бундесвер, який з роками перетворився на найважливішу для США союзна армія у Північноатлантичному пакті. Питанням престижу було виконання функцій генерального секретаря НАТО колишнім міністром оборони ФРН М. Вьорнером, а також призначення на посаду голови Військового комітету НАТО двох німецьких військових – К. Науммана та Г. Куята [1, с. 80]. Бундесвер залишається головною опорою НАТО на континенті. Московський договір 1990 р. визнав за ФРН право здійснювати суверенну зовнішню політику без будь-яких обмежень та право брати участь у союзах на власний розсуд. Вимоги СРСР про нейтральність об'єднаної Німеччини чи хоча б її східної частини західні держави редукували до заборони розміщення між Ельбою і Одером військ союзників ФРН по НАТО та і то лише до моменту остаточного виведення російських військ у 1994 р.

Спостерігається і зміна цінностей у німецькому суспільстві, що значною мірою впливає на внутрішню та зовнішню політику держави. У 1989 р. 29 % німців вважали, що націоналізм мав лише негативні сторони. 34 % німців вважало, що націоналізм приніс переважно погане. Вже у 1990 році 21 % західних німців і 18 % східних бачили в націоналізмі лише погане; 36 % західних німців і 37 % східних німців – переважно погане. Якщо підсумувати «лише погане» і «здебільшого погане», то у 1989 році 63 % західних німців негативно сприймали націоналізм, а в 1990 році – 55 % східних німців і 57 % західних негативно ставилися до націоналізму [12, с. 39–41]. За опитуваннями 1985–2005 рр., ідея демократії та демократичні цінності дещо сильніше підтримуються у західних землях. У 2007 р. 84 % західних і 56 % східних німців вважають демократію найкращим державним режимом. Прихильність до соціалізму від 1991 до 2008 рр. традиційно вища у східних землях і зросла від 69 до 80 %, на заході вона хоч і не знаходить такої високої підтримки, все ж зросла від 36 до 60 %, ймовірно, у зв'язку з соціальними гарантіями, які так важливі за умов ринкових відносин [9, с. 111–119]. За опитуваннями, що проводились у 1973–2009 рр. у західних землях, кількість прихильників лівих політичних сил становила від 17 до 16 % в 2009 р., від 57 до 67 % змінилася кількість прихильників центру, і від 20 до 7 % – кількість громадян, що вважають себе правими. Що стосується східних земель, то за опитуваннями, що проводились з 1990 р., кількість лівих зросла з 17 до 27 %, кількість центристів зменшилася від 66 до 60 %, а кількість правих спала від 11 до 7 % [9, с. 127–129].

Новостворена Конституція затвердила такі нормативні основи зовнішньої політики, як збереження миру та заборона нападницької війни, заходи з їх дотримання, зобов'язання з дотримання міжнародного права. Німеччина може бути лиш тоді членом військового союзу, якщо він стоїть на сторожі миру. У такий спосіб ФРН легітимізувала своє членство в НАТО та Західно-Європейському Союзі. Другий принцип вказує на готовність Німеччини брати активну участь у багатосторонніх відносинах, особливо в структурах ООН та ЄС, адже саме через ці організації ФРН могла покращити свій імідж та здобути вплив на світову політику. Робота з дотримання прав людини у світі обґрунтовувалась тим, що це забезпечує збереження миру [11, с. 16]. Вона не лише сприяла здобуттю іміджу і впливу, а й свідчила про зміну політично-культурних цінностей, на що Німеччина охоче звертала увагу світової спільноти. Щодо визнання міжнародного права, то ФРН не просто визнає дуалізм національного та міжнародного права, а підпорядкування національного міжнародному праву. Окрім того, вона відмовляється від атомної, хімічної та біологічної зброї у контексті інтеграції в НАТО та Західноєвропейський союз.

Модернізація східних земель, активна зовнішня політика потребували значних витрат, які у 1996 р. стали відчутними для такої сильної економіки, як німецька. Зріс державний дефіцит, поширилось безробіття. Спроба виправити становище за рахунок збільшення податків викликала соціальний конфлікт. Із ситуації, що склалась, уряд Г. Коля запропонував традиційний вихід у дусі політики «консервативної революції»: зменшення витрат на соціальні потреби, суворий контроль державних витрат, стимулювання капіталовкладень за рахунок зменшення податків із заможних верств населення. Ці заходи, за оцінкою економістів і опозиції, мали сприяти поживленню економічного зростання і зменшенню безробіття. Проте більшість населення відмовилась підтримувати політику «затягування поясів». Це, а також загальне полівіння урядів країн Заходу, стали для канцлерства Г. Коля згубними. Католицькі Рейнланд і Баварія більше не задавали вирішальних напрямів у зовнішньоекономічній та зовнішньополітичній стратегіях. Посилилась позиція лівих партій. На виборах у вересні 1998 р. перемогла коаліція СДПН та «Союзу 90/Зелених».

Новим канцлером Німеччини став Герхард Шредер. Для Шредера головним питанням залишались інтеграція східних земель і забезпечення стабільного зростання німецької економіки. У промисловості на 1999 р. вдалося створити 1,6 млн. робочих місць та досягти приросту ВВП на три відсотки. Завдання, яке було поставлене, найчіткіше сформулював А. Дреггер: «Наша нова роль полягає у тому, що ми є незамінним союзником Заходу і жаданим партнером для Сходу. Це є вимріяна констеляція для нації центру, яка ніколи не давалась імперії Бісмарка. Підтримання цієї констеляції є найважливішим завданням німецької зовнішньої політики наступних років».

Із нового геополітичного становища впливали нові умови для зовнішньополітичної діяльності ФРН. Зникла опіка і тиск великих держав, а також зникла небезпека ядерних ударів. Відбулось делегування частини свого суверенітету до ЄС. Після об'єднання Німеччина стала єдиною країною Європейського Союзу, яка одночасно реформувала свої політичні, державні та суспільні структури у зв'язку із створенням ЄС, а паралельно долала наслідки комуністичного режиму та соціалістичної планової економіки у східній частині країни.

Постійними і головними цілями зовнішньої політики ФРН є зняття обмежень у державних правах, відновлення суверенітету, об'єднання, безпека та добробут. Перші дві, що прийшли у спадок після Другої світової війни, успішно досягнуті і залишились в минулому. Останні визначають стратегію діяльності ФРН на міжнародній арені [1, с. 84]. Вагомим результатом новий канцлер досяг у процесі загальноєвропейської інтеграції. Німеччина є одним з головних прихильників ідеї розширення ЄС на Схід. Після приєднання 1 травня 2004 р. до ЄС 10 нових членів Німеччина стала центром об'єднаної Європи.

Історична еволюція концептуальних підходів ФРН до реалізації зовнішньої політики засвідчує, що її ідейною основою залишається пріоритет національних інтересів та використання усіх інструментів дипломатії з метою їх захисту та реалізації. Сильними сторонами кадрової політики німецького зовнішньополітичного відомства є її чітко регламентований у законодавчому плані механізм, який забезпечує плановірність професійного росту кожного окремого дипломата і відповідно високий рівень керованості процесами функціонування його апарату загалом. Основою впливу парламенту на німецьку зовнішню політику є законодавчий процес. Конституційна участь обох палат німецького парламенту у реалізації зовнішньої політики ФРН є не лише важливою функцією національного демократичного механізму, а й важливим структурним принципом демократизації усієї системи міжнародних відносин. Федеральний уряд Німеччини є головною ланкою зовнішньополітичного механізму. Він здійснює оперативне керівництво зовнішньою політикою, розпоряджається усім дипломатичним апаратом. Німецькі дипломати вирізняються пунктуальністю. У складних ситуаціях, особливо молоді співробітники посольства, інколи нервують. На переговорах поведуться суворо, наполегливо. Недарма Г. Нікольсон вважав німецьких учасників переговорів «воїнами», відзначаючи їхню агресивну манеру ведення переговорів.

М. Крюгер – німецький юрист і знавець дипломатії – відзначає уміння німецьких дипломатів «тримати удар». Про це свідчить і поразка Німеччини у війні. Зовнішній політиці були нанесені нищівні удари, вона зазнала повної поразки. Один із дослідників німецької зовнішньої політики і дипломатії професор І.Г. Усачов писав: «Дипломатію – зброю миру і співробітництва народів – нацисти зробили засобом підготовки до війни... Німецька дипломатія позбулася своєї основи. В історії новітнього часу не було нічого подібного». Німецьких дипломатів вирізняє гарна юридична підготовка, глибоке знання юридичних питань. На переговорах вони систематичні, обговорюють питання послідовно одне за одним. Німці дуже спритні, уміють налагоджувати контакти і дуже цінують їх. Дипломати Німеччини вільно володіють двома–трьома іноземними мовами. Це, як правило, фахівці з тієї чи іншої проблеми, країни чи регіону. Починаючи з 1994 р., МЗС ФРН вживає активних заходів щодо значного поліпшення підготовки з практичних питань, особливо у сфері вітчизняного бізнесу: набір у систему МЗС стає жорсткішим, від кандидатів у дипломати вимагається не тільки наявність вищої освіти, але й додаткові «плюси» (робота за кордоном, другий диплом, знання складних і рідкісних мов). Посилюється контроль за самостійним вивченням дипломатами літератури. Введено практику місячної підготовки з проблем міжнародної торгівлі і фінансів. Вона доповнюється двотижневим семінаром, на якому за участю менеджерів високого класу з німецьких фірм розігруються типові моделі лобювання вітчизняного бізнесу за кордоном. Молоді дипломати проходять два тритижневі стажування у німецьких компаніях. Німці відмовилися від прикладу США, де практикують принцип вузької спеціалізації дипломатів. У МЗС ФРН сьогодні вважають, що кожен дипломат повинен уміти працювати у будь-якому регіоні й орієнтуватися у будь-якій тематиці. Хоча звичайний термін служби за кордоном 3–4 роки, вони вважають, що в майбутньому дипломат повинен бути у

країні перебування значно довше. ФРН вдалося створити фактично новий тип дипломатії, спрямованої на захист господарських інтересів країни, спираючись не на військові, а на економічні і політичні важелі. Дипломатія такого типу краще відповідає викликам сьогодення.

У процесі підготовки та прийняття зовнішньополітичних рішень уряд тісно співпрацює з Міністерством закордонних справ. Як уже було зазначено, ключовою функціональною структурою у механізмі зовнішньої політики ФРН є федеральне Міністерство закордонних справ. Його структурні підрозділи діють за проблемним та географічним принципами. До важливих завдань, якими опікується міністерство, належить системний захист інтересів німецького бізнесу на зовнішніх ринках [3, с. 15].

У своїй зовнішній політиці ФРН намагається посилити свій вплив у Європі, намагаючись бути «континентальною державою із глобальною політичною вагою» [1, с. 86]. Важливою ланкою у цьому процесі є посилення військового компонента. На думку відомого фрайбурзького військового історика В. Ветте, за період, починаючи з 1990 р., вплив військових на «формування німецької зовнішньої політики та політики безпеки став вагомим, ніж будь-коли після Другої світової війни». Нове формулювання військово-політичних інтересів країни є важливим компонентом нового політичного курсу. Визначення інтересів безпеки охоплює припинення конфліктів, які зачіпатимуть територіальну цілісність і стабільність Німеччини, підтримку вільної світової торгівлі. Також бундесвер повинен брати участь у військових акціях у рамках Статуту ООН, всюди куди сягають інтереси ФРН. Новий Статут бундесверу характеризується як проведення відповідальної силової політики. Нова Німеччина стала могутньою державою Європи і світу, вагомим фактором міжнародних відносин. ФРН усіяко закріплює це становище «світової держави». Економічна вага плюс можливість військового втручання у будь-який регіон – це все надає державі ваги та статусу сильної держави.

Перспективи подальших досліджень полягають в аналізі конкретних подій українсько-німецьких політичних відносин з метою перейняття досвіду, удосконалення діяльності вітчизняної дипломатичної служби з урахуванням найкращих досягнень німецького зовнішньополітичного механізму.

Отже, протягом минулого десятиліття йшло формування нової зовнішньополітичної доктрини ФРН. Сутністю змін стало намагання привести політичну роль ФРН у відповідність з її економічною вагою. Йдеться про нове, глобалізоване визначення економічних, військових та політичних інтересів країни та пошук адекватних засобів їх реалізації. Зміни, які відбулись у 90-ті роки минулого століття, дали змогу Німеччині посісти одне з провідних місць у системі міжнародних відносин у Європі. Зовнішня політика ФРН кінця ХХ ст. відзначається багатьма змінами і новими тенденціями. ФРН перестала бути регіональною країною. Пріоритети німецької зовнішньої політики зумовлюються новою роллю ФРН у Європі і забезпечуються її ефективною дипломатією. Специфіка зовнішньої політики ФРН полягає у збільшенні власного потенціалу у межах діяльності в регіональних об'єднаннях і військових союзах, що передбачає активну участь Німеччини у європейській та євроатлантичній інтеграції. Зовнішня політика Німеччини є миролюбивою і погоджує власні інтереси з інтересами сусідів, а інші держави розглядає скоріше як партнерів, аніж як конкурентів. Пріоритетним напрямом подальших досліджень могло б стати вивчення зовнішньої політики ФРН щодо Української держави.

1. Кривонос Р.А. Німеччина у структурі європейської співпраці: монографія / Р.А. Кривонос. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 166 с. 2. Павлов Н.В. Германия на пути в третье тысячелетие: пособ. по страноведению / Н.В. Павлов. – М.: Высш. шк., 2001. – 367 с. 3. Степанов В.А. Досвід реалізації зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччина: автореф. / В.А. Степанов. – К., 2008. – 20 с. 4. Фрідмен Дж. Німецьке питання / Дж. Фрідмен – 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://inozmi.glavred.info/articles/238.html>. 5. Шеховцов А.В. Особливості політичної культури і електоральна підтримка нових праворадикальних партій в європейських країнах / А.В. Шеховцов // Політологічний вісник: зб. наук. пр. – К.: «ІНТАС», 2008. – Вип. 37. – С. 237–246. 6. Almond G.A.

Comparative Politics Today: A World View / G.A. Almond., G.B. Powell. – Glenview: Scott, Foresman / Little, Brown College Division, 1988. – 596 p. 7. Art D. *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria* / D. Art. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 234 p. 8. Brzezinski Z. *Die Einzige Weltmacht* / Z. Brzezinski. – Weinheim; Berlin: Beltz Quadriga Verl., 1997. – 311 s. 9. Oscar W. Gabriel. *Oscar W. Gabriel Deutschland, Österreich und die Schweiz im neuen Europa* / Oscar W. Gabriel, Fritz Plasser (Hrsg.). – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010. – 304 s. 10. Dahrendorf R. *Angst vor der Nation* / R. Dahrendorf // *Liberal*. – 1990. – S. 85–93. 11. Hellmann G. *Deutsche Außenpolitik. Eine Einführung* / G. Hellmann. – 2006. 12. Plasser F. *Staatsbürger oder Untertanen?: Politische Kultur Deutschlands, Österreichs und der Schweiz im Vergleich* / F. Plasser, A. Peter. – Frankfurt am Mein, Bern, New York, Paris: Lang, 1991. – 246 s.